

УДК 17.023.31

А.О. Маслов,

кандидат філософських наук, доцент

(Житомирський державний технологічний університет)

ТЕРОРИЗМ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МАРГІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розкривається сутність маргінальної особистості як суспільного явища, що набуло особливої актуальності в перехідні періоди існування суспільства та є результатом дії суперечностей сучасного швидкозмінюваного соціуму. Також розглядається маргінальність як одна з причин злочинності та тероризму.

Особистість – безпосередня дійова особа соціуму, його творець і результат. Будучи органічною ланкою суспільного буття, активним творцем соціальності, вона несе на собі відбиток усіх суперечностей останнього. В життєдіяльності особистості постійно відтворюється гостра потреба соціальної адаптації, буттєвої укоріненості. При цьому постає небезпека бути відторгнутою швидкозмінюваними процесами соціуму, викинутою на його периферію, виявитися на зламі соціального або за його межами. Маргінальність та тероризм – це явища, які хоч і різною мірою, але є результатом дії суперечностей сучасного швидкозмінюваного соціуму. Маргінальність певною мірою є базою тероризму. Маргінальність і тероризм – явища, які сьогодні стали невід’ємною частиною суспільного життя.

Вперше у науковий вжиток поняття "маргінальна людина" вводить американський дослідник Р. Парк у своїй роботі "Людська міграція і маргінальна людина" (1928 р.). Він визначав її як стан індивіда, який перебуває на межі двох різних, конфліктуючих між собою життєвих укладів, способів життя, культур, рас. В подальшому свій внесок в дослідження проблем маргінальності зробили Т. Веблен, Е. Стоунквіст, Д. Головенський, А. Фарж, Я. Штумський, Б. Манчіні та ін. Історія вітчизняних розвідок маргінальності починається в кінці 80-х років минулого століття статтями Є. Старикова. До першовідкривачів маргінальності у вітчизняному соціально-філософському просторі можна віднести також А. Атояна, С. Кагермазову, В. Муляра, І. Попову, Є. Рашковського, М. Тьомкіна, К. Феофанова, Н. Фролову, Б. Шапталова, В. Шапінського та ін. Разом з тим потрібно зазначити, що проблема, порушена в цій статті, недостатньо досліджена і має широке поле для подальшої розробки.

На думку автора, маргінальна особистість – це поняття, яким соціальна філософія фіксує соціальний статус індивіда, що здійснює свою життєдіяльність на межі соціокультурних середовищ (або за нею), а його особистісна структура є адекватним як відображенням, так і творцем усіх суперечностей цієї межі. Соціальна структура маргінальної особистості характеризується домінуванням у її мотиваційній системі потреби в самореалізації, свободі та індивідуалізації, вираженої в порубіжних формах.

Насамперед зазначимо, що маргінальна особистість виступає одночасно об’єктом і суб’єктом суспільних відносин. Це означає, що її сутність можна тлумачити, по-перше, шляхом аналізу соціально-культурного середовища, яке зумовлює діяльність та поведінку маргінальної особистості, її соціальні властивості та типологізацію, і, по-друге, аналізуючи сутнісні сили особистості як істоти творчої, активної, а тому здатної до зміни самого середовища і власної життєдіяльності.

Сферу існування особистості, в найширшому сенсі цього слова, складають економічні, соціально-політичні, культурні та побутові умови, ідейне життя та психологічна атмосфера тощо. Ці умови накладають відбиток на характер та способи діяльності особистості, об’єктивно зумовлюють межі актуалізації та практичного розгортання її соціальних сил – потреб, інтересів, знань, навичок, умінь, волі, художніх смаків тощо.

Маргінальна особистість перебуває на межі соціально-культурних середовищ. Це означає, що на неї *одночасно* діють протилежні, суперечливі, часом антагоністичні за суттю та змістом економічні, соціально-політичні, культурно-духовні та інші фактори. Такий взаємосуперечливий вплив призводить до внутрішньої роздвоєності особистості. Вона як творча істота прагне до освоєння нової системи відносин, у яку об’єктивно потрапляє, але стара система важким тягарем традицій стримує темпи її адаптації. Інакше кажучи, залежно від місця та положення маргінальної особистості в системі її суспільних відносин, від характеру її оточення вона з різним успіхом засвоює різні елементи нової для неї культури.

Від характеру та об’єктивного змісту цінностей, що функціонують соціальних спільнотах, з яких виходить та в які входить маргінальна особистість, вирішальною мірою залежить і зміст соціального досвіду, що набуває маргінальна особистість, формування суспільно значущих властивостей, певний стиль її поведінки тощо. У цьому контексті варто нагадати думку К. Маркса. "Сутність людини, – писав він у "Тезах про Фейєрбаха", – не є абстракт, притаманний окремому індивіду. В своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин" [1: 3].

Отже, з одного боку, сутність маргінальної особистості визначається сукупністю тих суспільних відносин, які вона засвоює в процесі своєї життєдіяльності при переході з однієї соціально-культурної спільноти до іншої. Звідси випливає, що в основних сутнісних характеристиках маргінальної особистості ніби "представлені" всі існуючі тенденції в розвитку суспільних відносин, зміни, зрушення та конфлікти в соціальному житті. Така "мозаїчність" зовнішнього середовища об’єктивно зумовлює внутрішню соціальну структуру самої особистості, надзвичайно складне, дуже часто суперечливе аж до антагонізмів переплетіння потреб, інтересів, цінностей, до певної міри хаосну, "броунівську" реалізацію її потенціальних сил. Зовні це виражено через її психологічну невірніваженість, депресивні стани, непослідовність, алогічність життя тощо.

З іншого боку, особистість – не пасивний продукт соціального середовища, вона відіграє активну роль у зміні суспільного життя і формуванні власної сутності. Такий її статус був завжди, а надто в сучасних умовах. "І віднині людина не тільки може впливати, – підкреслює видатний суспільний діяч ХХ ст. Ауреліо Печчеї, – і дійсно впливає на все, що відбувається в світі, але також вільно чи невольно визначає альтернативи свого власного майбутнього – і саме Людина має зробити остаточний вибір. Іншими словами, завойоване нею панівне становище в світі практично примушує її взяти на себе загальні регулювальні функції" [2: 71].

Маргінальна особистість, хоча і виводиться з об'єктивних умов її існування, сама ж виступає при цьому як активний суб'єкт соціальної дії. Чим більш повно та глибоко засвоює вона навколишнє середовище, матеріальну та духовну культуру суспільства в цілому та спільнот, до яких вона входила і входить, тим яскравіші та своєрідніші її особисті риси, тим змістовнішою стає внутрішня структура. І навпаки, чим багатшим та змістовнішим стає внутрішній світ маргінала, тим більше волі прикладається ним до адаптації в нових умовах, тим глибше він відображає сутність суспільних відносин. Відмінне та спільне – це нерозривні мотиви єдності, що створюють цілісну особистість. Однак потрібно мати на увазі, що межа, за яку не може перейти еволюція маргінальної особистості – це єдність системи зовнішніх умов та внутрішніх аспектів особистості, особливо її світогляду та переконань. Якщо ці показники протилежні, антагоністичні принципам та нормам, що панують у спільноті, до якої переходить маргінальна особистість, то на шляху адаптації її до цих умов існування можуть зустрічатися величезні, часом нездоланні труднощі. У цьому випадку маргінальна особистість не може стати членом нової спільноти. Тут йдеться про індивідів, які втрачають зовсім або мають порушені соціально-культурні зв'язки у структурі суспільства. Причому ці зв'язки можуть порушуватися з двох боків: а) спільнота може не сприймати, відкидати індивіда; б) сам індивід може не сприймати, відкидати можливість адаптації до нової спільноти. У такому випадку можливий і третій шлях, коли маргінальна особистість починає переходити від однієї позиції до іншої залежно від ситуації, іноді досягаючи задовільного стану. Так, наприклад, росіяни в Україні часом можуть формально приймати українську культуру, розмовляти українською мовою, але вважати себе носіями російської культурної спадщини [3: 7].

Визначення сутності маргінальної особистості з соціально-філософської точки зору повинно передбачити розгляд об'єктивного та суб'єктивного в особистості в діалектичній єдності. Потрібно виходити з того, що зразки поведінки, які нав'язуються особистості суспільством, не є просто "ролями", навіть якщо вони й сприймаються особистістю. Ці зразки перетворюються у її власну самодіяльність, стають невід'ємними складовими її життєдіяльності, невід'ємними від її власного Я. Визначення сутності маргінальної особистості при цьому переходить від аналізу окремо суспільних відносин та психіки особистості до дослідження живої людської діяльності, зумовленої як зовнішніми умовами, так і внутрішніми характеристиками особистості.

Наступним кроком аналізу сутності маргінальної особистості видається необхідність розглянути процесуальні, динамічні сторони її формування. Для цього варто ніби розчленувати сам процес переходу індивіда від однієї соціальної спільноти до іншої і, таким чином, зафіксувати певну "межу", за якою формується маргінальність його особистості.

Якщо вихідні якості особистості, притаманні їй у спільноті, яку вона покидає, позначити як В, а нові якості, яких особистість набуває в новій соціальній спільноті, до якої вона переходить, позначити як С, то пік переходу (заміни старих якостей новими) – це вже не В, але ще й не С. Цей стан, однак, не є дещо абсолютно нове, відмінне від В і від С. Точніше цей стан особистості можна охарактеризувати як дещо проміжне, суперечливе В-С. Цьому перехідному ступеню (проміжній якості) притаманне надзвичайне загострення боротьби нового зі старим як двох протилежностей. Посилення однієї з протилежностей означає відповідне послаблення іншої. У статичному реальному відношенні ця протилежність ще досить слабка. І для того, щоб утриматися в руслі еволюційного процесу, вона повинна бути більш сильною в плані динамічному, потенційному. Розвиток нової системи цінностей та поступове послаблення старої призводить до того, що в певний момент настає рівнодія протилежностей і створюється ситуація їх рівноваги. На етапі перехідного періоду ці протилежності існують одночасно, потім одна з них поглинається іншою шляхом зняття.

В умовах рівноваги особливо чітко проявляється той момент єдності та боротьби протилежностей, сутність якої Гегель бачив у тому, що кожна якість вступає всередині кожної сторони у співвідношення з іншою якістю. Створюється стан, котрий Гегель охарактеризував поняттям індиференції, розглядаючи його одночасно і як "різницю двох якостей", і як "єдність двох якостей", як "всесторонню суперечність" і як "суперечність, що знімає сама себе" [4: 441-445]. І як наслідок – "рівновага ... є найближчим чином саме становлення" [4: 98]. Звідси випливає, що не існує емпірично чітко фіксованої межі між останніми якостями, притаманними особистості, що виходить з однієї соціальної спільноти, та новими якостями особистості в новій соціальній спільноті. Це значить, що характерним для особистості, яка переходить від однієї соціальної спільноти до іншої, є період боротьби старого та нового. Він може бути притаманним особистості певний, часом досить довгий, період її існування. Цей період і є періодом маргінальності особистості.

Процес розвитку маргінальної особистості, переходу від однієї якості до іншої можна уявити як стрибок. Останній можливий у двох формах: а) стрибок у формі разових одноактних змін. У цій формі можливий, наприклад, фізичний перехід особистості з одного соціуму до іншого; б) стрибок у формі поступових якісних перетворень. У цьому контексті мова може йти про формування, наприклад, світогляду маргінальної особистості або її внутрішнього психічного стану.

Узагальнивши сказане, правомірно виділити три основні стадії в розвитку маргінальної особистості. Спочатку відбувається диференціація елементів попередньої системи та загострення суперечностей між традиційними та новими елементами – зароджується процес руйнування старої якості. Це об'єктивно призводить до по-

слаблення дієвості старих норм та правил життєдіяльності індивіда, до послаблення та краху старої структури відносин та зв'язків.

На стадії становлення нової якості переважають кардинальні структурні зміни в системі цінностей маргінальної особистості. Процеси створення нових відносин та зв'язків явно домінують над старими. Створюється система принципово нового типу. З розвитком цього процесу з'являється все більша визначеність та внутрішня стійкість маргінальної особистості, одночасно знижується ступінь сприйнятності до впливу факторів зовнішнього середовища на її життєдіяльність.

Разом з тим можна виділити ще одну стадію, а саме перехідну специфічну стадію розвитку маргінальної особистості. Для цієї стадії характерною є проміжна якість як перелом у розвитку системи до нового рівня її організації. Це своєрідний пік процесів у руйнуванні старої системи цінностей особистості та становленні нової (руйнування старої якості та становлення нової). На цій стадії еволюції маргінальна особистість є максимально нестійкою та пластичною. Саме на цій стадії вона найбільш підпадає під вплив зовнішнього оточення, її найлегше схилити до необдуманих вчинків, до непокори (в тому числі до терористичних дій). Це суть перехідної стадії, "серцевини суперечностей" – специфічної ділянки на шляху від старої якості до нової, від вихідної системи до системи іншого рівня соціальної організації індивіда.

Базовим мотивом життєдіяльності будь-якої, в тому числі маргінальної, особистості є потреби. Їх задоволення багато в чому зумовлює як систему мотивів, так і саму діяльність. У характеристиці маргінальної особистості особливо важливу роль відіграє потреба самоактуалізації (самореалізації). Американський учений А. Маслоу характеризував її як бажання людини стати тим, ким вона може стати, досягти вершини свого потенціалу. "Музикант повинен грати музику, – стверджує вчений, – художник повинен малювати, поети повинні складати вірші, якщо вони, врешті, хочуть бути у злагоді з самими собою. Люди повинні бути тими, ким вони можуть бути. Вони повинні бути вірними своїй природі" [5: 494] Причому самореалізація – це не обов'язково виявлення себе в творчості. Самореалізація – це потреба і можливість найкращим чином виконувати притаманну людині діяльність. Специфічні форми самореалізації найрізноманітніші. Робота особистості над собою – головний механізм задоволення цієї потреби.

Однак необхідно підкреслити, що потреба самореалізації є чи не головною причиною маргіналізації особистості. А.Маслоу зробив припущення, що майже всі люди мають потребу у внутрішньому вдосконаленні та шукають його. Але тільки невелика кількість їх (менше 1% населення) досягає цієї внутрішньої досконалості, такого стану, коли вони настільки зливаються з притаманною їм діяльністю, що для них зникає межа "праця – радість" [5: 495] Причини тому – нерозуміння, небачення свого потенціалу. Більшість людей сумнівається у своїх здібностях, а часом і бояться їх. Це великою мірою заважає самовдосконаленню.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що для самореалізації маргінальної особистості необхідно сприяння суспільства, створення певних зовнішніх умов, які породжують потребу в самореалізації особистості, пробуджують та сприяють розвитку творчого потенціалу, що прихований практично в кожній особистості.

Необхідно констатувати, що життєдіяльність маргінала, в основі якої лежить жорстка залежність між внутрішніми та зовнішніми умовами буття, заснованими на задоволенні різних потреб, має в собі момент вибірконості. Життєдіяльність маргінала передбачає в першу чергу активність по відношенню до потреб. Виходячи з цієї властивості, ми можемо стверджувати, що потреби маргінальної особистості набувають якісної визначеності, стають диференційованими та різноспрямованими. Тим самим вони відповідно спрямовують і діяльність маргінала в різних, часом протилежних напрямках, що підтверджує внутрішню його суперечливість уже на рівні потреб.

Розуміння потреби особистості в самореалізації як базової в її життєдіяльності є надзвичайно важливим методологічним ключем в розумінні сутності маргінальної особистості. Саме ця потреба, як здається, мотивує і закріплює крайні, порубіжні форми діяльності індивіда. Бажання будь-що відбутися як особистість, виразити себе, зберегти, відстояти власну індивідуальність, своєрідність, неповторність зумовлює індивіда до надзусиль. Напрямок останніх багато в чому залежить від соціального середовища, в яке потрапляє такий індивід. Планка соціальних вимог, створених соціумом і усвідомлених особистістю, може об'єктивно сприяти такій діяльності індивіда, яка відкриває нові, раніше не бачені способи чи форми суспільного та індивідуального буття. Тоді потреба самореалізації, вимагаючи свого задоволення, зумовлює талант, геніальність, непереборне бажання постійного самовдосконалення. Однак ця сама планка суспільних вимог, будучи фактично недосяжною для індивіда, може адекватно усвідомлюватись індивідом і, таким чином, стати об'єктивною причиною його депресивного стану, агресії, зневіри, вічної незадоволеності світом і собою. І тоді соціум одержує найрізноманітніші варіанти примітиву. Він виявляє своє "дно" в особі маргіналів, яких він відштовхує. Тоді зміст потреби в самореалізації набагато спрощується, вона стає лінійною, односпрямованою.

У маргінальній особистості задоволеність чи незадоволеність потреби в самореалізації виходить за рамки нормального. Цим вона викликає або недосягнення нижньої межі нормального в соціумі, або перехід його верхньої межі. У результаті соціум одержує в особі маргінала або приклад власного "дна", або приклад власного майбутнього зрадка.

У світлі трансформацій, які відбуваються в сучасному суспільстві, все чіткіше вирізняються проблеми, пов'язані з антисуспільною поведінкою осіб, що належать до категорії маргінальних. На наш погляд, взаємозв'язок маргінальності та злочинності (і тероризму як вищих проявів злочинності) найбезпосередніший і потребує певного акценту в цій статті. І мова йде навіть не стільки про кількісні показники взаємозв'язку названих вище проблем (хоча і вони є досить вагомими), скільки про їх якісні характеристики.

Кризові структурні зрушення в суспільстві призводять до небувалих масштабів мобільності різного характеру та рівня в суспільстві. У цій ситуації особистість (а часом і група, прошарок, а іноді і все суспільство) піддається певним випробуванням, що зумовлюються нестандартними ситуаціями, в яких вони опиняються. Найбільш вираженою характеристикою індивідів у перехідний період існування соціуму є їх мобільність, пов'язана з погіршенням їх становища. У будь-якому випадку можна стверджувати, що революційні перетворення в суспільстві на певний (часом досить тривалий) період відкидають суспільство в своєму розвитку назад. А особистість, що опинилася на межі соціокультурних середовищ, вимушена адаптуватися до нового середовища або боротися за свій попередній статус. І в одному, і в іншому випадку маргінальний стан особистості призводить до різного рівня напруженості, яка зумовлюється рівнем успішності чи неуспішності адаптації до нових умов життя, зміни ідентичності. Суперечності, що виникають у ході адаптації до нового соціокультурного середовища, часто виражаються в нестандартній (девіантній як у негативному, так і в позитивному значенні цього слова) поведінці, стані відчуженості, протиставленні себе суспільству в різних ступенях, крайнім з яких є тероризм.

Взагалі поняття маргінальність – нейтральне поняття. Але (як було сказано вище) воно може набувати на практиці як соціально-позитивного, так і соціально-негативного значення. Соціальна негативність проявів маргінального в особистості може набувати небувалих розмірів. Криміногенні групи маргінальних осіб цікавлять нас з точки зору притаманної їм схильності до злочинів. Ця схильність зумовлюється, з одного боку, їх жалюгідним економічним та соціальним становищем, яке штовхає їх на злочини, з іншого боку, вони менш захищені у правовому відношенні і частіше стають жертвами злочинів. Маргінальний стиль існування часто ставить їх перед неминучим вибором: вчинити злочин самому чи стати жертвою злочину. Саме в цьому полягає основна небезпека як для маргінала даного типу, так і для суспільства в цілому.

При аналізі кореляції маргінальності і злочинності слід особливу увагу звернути на внутрішній світ маргінала. Процес маргіналізації – це болісний, хворобливий процес. Зміна соціокультурного середовища тягне за собою цілий ряд змін внутрішньої сутності особистості. Відмова від цінностей, норм, традицій, що засвоювалися часто з раннього дитинства, та постановка перед необхідністю засвоєння нових цінностей, норм та традицій призводить до почуття занепокоєності за своє майбутнє. І коли маргіналові не вдається в короткий час адаптуватися до нових умов життєдіяльності, в більшості випадків відбувається накопичення агресивності, яка, при сприятливих умовах, стає основою протиправних дій.

У науковій літературі стосовно теми нашого дослідження часто зустрічається перелік психологічних характеристик маргінальної особистості. Серед них: слабкий опір життєвим труднощам; дезорганізованість, ошалілість, нездатність до самостійного аналізу тривожних відчуттів; непристосованість до боротьби за свої права та свободи; неспокій, тривожність, внутрішнє напруження, що переходить інколи в нічим не виправдану паніку; ізолюваність, відчуженість та ворожість до інших людей; руйнування власної організації життя, психічна дезорганізація, безглуздість існування, схильність до психічної патології та суїцидних дій; егоцентричність, агресивність. Перечислені риси психіки маргінала утворюють прошарок, який є рушійною силою криміногенності. Тут криється і основа формування відношення до маргіналів як певного прошарку суспільства.

На психологічний стан маргінала накладаються й інші аспекти, наприклад, відсутність стійкої системи цінностей, незадовільні соціально-побутові умови, вороже ставлення з боку суспільства, погіршення сімейних взаємовідносин та стосунків з друзями. Все це, діючи окремо та накладаючись одне на інше, породжує стан відчуженості особистості. Це, в свою чергу, призводить до більш або менш стійкої динаміки деградації особистості та формування готовності до антисуспільних настроїв, і часто – до злочинної поведінки.

Глибина руйнівних процесів особистості та вектор спрямованості її життєвих процесів, пов'язаних з цим, значною мірою залежать від умов попереднього існування маргінала, виховання, зовнішніх впливів. Стан маргінальності передбачає певні антисуспільні настрої, однак це не дає основи для ствердження обов'язковості, неминучості його переходу до злочинних дій. Варто ще раз підкреслити, що в суспільстві, яке переживає глибокі трансформаційні процеси, характерним є загальна маргіналізація населення. На протилежних полюсах маргінальності перебувають, з одного боку, так звані нові українці, багато з них існує на межі між "світлом" і "тінем". Чиновники, багато з яких живуть і збагачуються, використовуючи своє становище в корисних цілях. З іншого боку, "дно" суспільства – бомжі, алкоголіки, наркомани, злочинці. Крім цих крайніх, полярних груп, схильних до кримінальної поведінки осіб, можна виділити прошарки, які не причисляються до "дна" суспільства, але для яких характерним є високий ризик потрапити на "дно". До цієї групи належать особи, які не адаптувались і не можуть адаптуватися до умов ринку через об'єктивні умови (вік, стан здоров'я, сімейний стан, ментальність та ін.). Особливість процесу маргіналізації українського суспільства полягає ще й у тому, що, перше, розмір цього прошарку маргіналів достатньо великий, по-друге, вірогідність повернення цієї групи до нормальних умов існування, адаптації до ринкових відносин в Україні досить незначна.

Таким чином, ринок, з одного боку, забезпечує могутні стимули прогресу суспільства, але, з іншого боку, вимагає за це "оплату", що проявляється у соціальній нерівності, негарантованості робочого місця та заробітку, психологічних настановах на суперництво, наживу, обман, нехтування багатьма цінностями заради виживання в конкурентній боротьбі та гонитві за прибутками. Все це є підґрунтям злочинності та тероризму як крайнього її прояву.

1. Маркс К. Тезиси о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т. 3. – С. 3-5.
2. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.

3. Тойчкіна Т.А. На перехресті: проблема маргінальної особистості в сімейному ракурсі // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. - №10. – С.6-10.
4. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. // Сочинения: В 14 т. – Т.5. – М.: Соцэкгиз, 1937.
5. Гуманистическое направление в теории личности: Абрахам Маслоу // Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 2001.– С. 479 -528.

Матеріал надійшов до редакції 03.10.2004 р.

Маслов А.А. Терроризм в контексте современных маргинальных процессов

В статье раскрывается сущность маргинальной личности как общественного явления, которое приобрело особую актуальность в переходные периоды существования общества и является результатом действия противоречий современного быстроменяющегося социума. Также рассматривается маргинальность как одна из причин преступности и терроризма.

Maslov A.O. Terrorism in the Context of Contemporary Marginal Processes.

The article deals with the problem of marginality in society that has become particularly topical in the transition periods of society's existence and is the result of contradictions in modern ever changing society. Marginality is also considered to be one of the terrorism and crime rate reasons.